

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՓԱՅՏԱՓՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

(Հնախօսական Ակնարկ Մը)

Ընտիր փայտափորագրեալ դուռ մըն այ կայ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին եկեղեցւոյն մէջ, պատին վրայ բարձր, ուր կարելի է բարձրանալ փոխադրելի սանդուխտով մը: Պատին վրայի այդ դուռը պատին մէջէն աստիճաններով կ'առաջնորդէ դէպի երկու մատուռներ եկեղեցւոյն վրան, Ս. Պետրոսի եւ Ս. Պօղոսի:

Այս զեղակերտ դուռը, որուն նկարը տառիկն անդամ հոս կը հրատարակենք (նկար թիւ 25) այժմ իրարու կցուած իր երկու փեղկերուն վրայ ունի սա յիշատակարանը.

Ա. փեղկ:

ԿԱԶՄ ԴՈՒՌՆ Ա ՍԲ ՏԱՃԱՐԻ
ՈՐ Է ՅԱՆՈՒՆ ՍԲ ՊԱՒՂՈՍԻ
ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՄԵԾԱՏ ԳՆ(ԴԻ)

Բ. փեղկ:

ՍԱ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՆՋՆՁԵԼԻ ՀԵ
ՁԱՀՈԳՈՅՆ ՅՈՎԱՆԻՍԻ
ԵՒ ԹՈՐՈՍ ՊԵԿԷ ԻՒՐ ՁԱԽԱԿԻ
ԹՎ(ԻՆ)ՊԻ(1)

Թուականը ՊԻ հաւասար է Քրիստոսի 1371ին:

(1) Այս յիշատակարանը հրատարակած էր նաեւ ոգրացեալ տմեմատիքիլի բարեկամս Մեսրոպ Պատրիարք Նշանեան (Պատ. Երուսաղէմի, 1931, էջ 1225) սապէս. «Ս. Պետրոսի եւ Ս. Պօղոսի մատուռներու քանդակագործ փայտէ դրան իրարու կցուած երկու փեղկերուն վրայ: Ա. փեղկ. կազմ. դուռն սուր տաճարի Որ է յանուն սուրբ Պաւղոսի Առաքելոց մեծաց գնդի. Բ. փեղկ. Սա յիշատակ անջրմէջի Հեգաիոզի Յովանիսի եւ որում...ԹՎ-ՊԻ» (1371):

Հետաքրքրական է որ կը տարբերի մինչեւ այժմ մեր ներկայացուցած Հայկական փայտափորագրական դժառնեղ ցարդ ծածկի դուռերու վրայ: Չորս խաչեր, իրարու տակ շարուած կը տիրեն իւրաքանչիւր փեղկի: Խաչերու միջեւ եւ շուրջը բուսական ծաղմամբ զարդաձևեր, նրբահիւս եւ ճաշակաւոր, կը լեցնեն յատակը: Ամբողջ յղացումը, իր մանրամասնութիւններով, կարելի է դտնել Հայ մանրանկարչութեան լուսանցարգերուն եւ խորանագորգերուն մէջ: Դրան արտաքին նեղ դուռն ակնյայտի նմանութիւն ունի 1272 թուականով գրականին (նկար թիւ 14 եւ 15) դուռին: Հետ, նոյն ատեն յիշեցնելով Աշէհիբի Մահմուտ Խալիլի տապանին փայտափորագրեալ դուռն՝ անտարակոյս Հայկական փայտափորագրական արուեստ, ինչպէս որ բոլորու են Սեյմուզ կոչւած ուրիշ նմանաձեւ փայտափորագրութիւններն այ: Ասոնց բոլորին հնադոն բնատիպը կը գտնենք Մշոյ Առաքելոց վանքին 1134 Քրիստոսի թուականէն դուռին մէջ (նկար 20):

Երուսաղէմի մեր վանքին այս դուռը ցոյց կու տայ Հայկական փայտափորագրեալ դուռերուն ունեցած դժաձեւի յարադրութեան խոշոր տարբերութիւն, թէեւ նմանարուեստ այլ ոչ կրկնութիւն(2):

(2) Երուսաղէմի վանքին Ս. Հրեշտակապետացի Ս. Հովսիփի մատրան փայտէ պաշարանի դրան վրայ, հաւասարաբեւ խաչ մը փորագրուած է բուսական պատուանդանի վրայ, որում գլխոյն երկու կողմերը փորագրուած է սա յիշատակարանը. «Ի հայկազեան մեծ քաւականին ԹՂԸ(1649) աւելին

Երուսաղէմի մեր վանքին այս դրան արեւստով շինուած են նաեւ Կաֆայի (Ղրիմ) զուները: Անոնց մասին կը խօսի Հ. Մինաս վրդ. Բժշկեանց Վենետիկեան Մխիթարեանը, երբ կը նկարագրէ Նոր Քէֆէի (Կաֆա) Սուրբ Սարգիս հնազարեան Էկեղեցին. «Արեւմտեան զուռն է երկփեղկեալ, բնկուզի փորագրեալ խաչադարձ: Ի միում փեղկի փորագրեալ կայ ԱՅՍ ԴՈՒՌՍ Է ՍԲ ՏԱՃԱՐԻ, ՈՐ Է ՅԱՆՈՒՆ ՍԲ ՍԱՐԳՍԻ ՉԱՒՐԱ Եւ ի միւսումն ՅԻՇ. ԱՐԴԵԱՆՑ ԹՈՐՈՍԻՍ. ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՒՐ ԵՒ ԻՒՐ ՉԱՐՄԻ. Ի ԹՎԻՍ ՋԶԹ(1530): Ուր կողմնակի փորագրեալ է մանրագիր յիշատակարան. ի միումն (փեղկի) ...ՏՐ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ Ի ԹՎԻՆ ՊԺԵ(1366) ՄԱՐՏԻ ԻԸ(28): Իսկ զիր միւս փեղկին եղծեալ զի հազիւ որոշեցաք այսչափ. ՄԱԿԵԴՈՒ...ԱՃԱ...ՄԱՐԴՈՅ: Աջակողմեան առաջին զուռն տաճարին է նորայն. տեսաք զհին զուռն փոխադրեալ յեկեղեցի Հրէշտակապետին: Իսկ երկրորդ զուռն է նոյնպէս խաչադարձ քանդակեալ հանդերձ յիշատակադրաւ: ԱՐԴԵԱՄԲԻ ԿԻՐ ԱԼԷՔՍԻՆ, ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՒՐ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՒՐՈՅ: Ի վերայ միւս փեղկին գրեալ է: ԱՉՍ ԴՐԱՆ ՍՐԲՈՅ ՍԱՐԳՍԻ ՉԱՒՐԱՎԱՐԻՆ ԵՂԵԻ...»(3):

Բարերազգ զուգադիպութեամբ վերջերս Երեւան հրատարակուած հատորի մը մէջ(4) կար յաջող մէկ արտահանութիւնը

կազմեցաւ դուռն սուրբ տաճարիս յիշատակ Տէր Միմասին ձեռամբ Համբեցի ճարտարագետի» (Յիշատակարանը կ'որինակեմք նոյն վերոյիշեալ գործէն, էջ 1254): Տեսած եմք նկարը որ ցոյց կու տայ սղագրութեանց պարզութիւնը: Մեր այս գործին համար ոչ ժամանակի աշխատութիւն:

(3) «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան»: 1830, Ս. Ղազար, էջ 349:

(4) «Ղրիմի Հայկական Դպրոցի Պատմութիւն»: Վ. Միխայէլեան, 1964, Երեւան, էջ 144: Յաւայի է որ չի յիշուիր քէ այժմ ա՛յլ կը պահուի այս դուռը: 1963ին Երեւան իմի հաւատարմեցաւ որ Կաֆայի դուռերը տարուած են Լեմնկիրատ եւ հոն կը պահուին Հերմիդաթի քանդարանը: Անշուշտ յոյս ունեմք որ օր մը անոնք պիտի վերադարձուին երբեւանի քանդարանը, քանի որ առաջն ոչ միայն ազգապատկան, այլ նաեւ եկեղեցապատկան իրեր են եւ արդար սեփականութիւնը Հայութեան:

վերոյիշեալ 1530 եւ 1366 թուականով գրաւն: Մենք ալ անկէ առնելով հոս կ'արտատպենք (նկար թիւ 30): Հրատարակուած լուսանկարէն որոշ կը տեսնենք որ այս զուռն կազմուած է ԵՐԿՈՒ զուռնու մասերէ: Նկարին մէջ ձախ փեղկին ձախ մասը եւ աջ դրան աջ մասը որոշ կերպով վերէն մաս կը տատկանին մէկ զուռն, որուն յիշատակարանը Հայր Բժշկեանց մեղի կու տայ. ԱՅՍ ԴՈՒՐՍ Է ՍԲ ՏԱՃԱՐԻ, ՈՐ Է ՅԱՆՈՒՆ ՍԲ ՍԱՐԳՍԻ ՉԱՒՐԱ(վարի), իսկ աջ մասը՝ ՅԻՇ. ԱՐԴԵԱՆՑ ԹՈՐՈՍԻՍ. ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՒՐ ԵՒ ԻՒՐ ՉԱՐՄԻ. Ի ԹՎԻՍ ՋԶԹ(1530): Առանց տարակոյս ունենալու վաստակաւոր հօր՝ արձանագրութիւնը անխալ կարգալու հասուն կարողութեան վրայ, միայն կը համարձակինք թելադրել որ ՋԶԹ խիստ հաւանաբար պէտք է կարդացուի ՋԶԹ(1330): Ասիկա կը հաստատէ նաեւ այս դրան փայտափորագրական արեւստը, որուն մասին քիչ յետոյ: Նոյն դրան երկրորդ կարկտան մասը նոյնպէս որոշ կ'երեւի լուսանկարին մէջ: Մինչ վերին յիշատակարանը երկտող է, փորագրուած այս երկրորդ մասին յիշատակարանը ունի նախորդէն աւելի մանր փորագրուած չորս տող: Այս վերջին յիշատակարանն է որ գոյուարութեամբ կարդացեր է Հայր Բժշկեանց ստպէս. «...Տ(Է)Ր ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ Ի ԹՎԻՆ ՊԺԵ(1366) ՄԱՐՏԻ ԻԸ(28)», միւս փեղկին վրայ ալ՝ «ՄԱԿԵԴՈՒ...ԱՃԱ...ՄԱՐԴՈՅ»: Հայր Բժշկեանց կը վկայէ որ հազիւ այդքան մը որոշեր է եղծուած յիշատակարանէն: Ուրեմն բնթերցումը այս 3 բառերուն խնդրական է: ՄԱԿԵԴՈՒՆԻ համար եւ կ'առաջարկեմ ՄԱՄԻԿՈՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ տէրը որդին Արզունի, որ Դսեղի Մամիկոնեանց զերդաստանին վերջին ծանօթ շառաւիղն էր: Արզուն իր կարգին որդին էր Վարդանի եւ թոռը Մամիկոն Մամիկոնեանին՝ այդ տան Դսեղեան (կոչուած նաեւ Համապատկան) ճիւղին. իր թոռն որդիին հետ չչփոթուելու համար զինք կը կոչեմ առաջին: Իրմէ է Արցախի Քոյատակ սեւեռ մօտ Կոսիկ անապատի երեք տաճարներէն մէկտեղինին վրայ գտնուած արձանադրութիւնը ՉԺԴ(1265) թուականով: Հաւանաբար ասոր թոռն որդին՝ Մամիկոն երկրորդն է որ իր զերդաստանին հետ գաղ-

թած է Ղրիմ եւ հոն Ս. Սարգիսի եկեղեցւոյն այս դուռը մեկեկնատած «ՊԺԷ» (1366) ԼՄԱՐՏԻ ԻԸ(28)»-ին: Եթէ մեր Լենթագրութիւնը ճիշդ է, ուրեմն այն ատեն յաժտօրէն կ'ըլլայ Դսեղի Մամիկոնեանց Տան վերջաւորութեան զաղտնիքը, եւ այդ զերգատանին անհետացումը Ղրիմի մէջ փնտռելու է եւ ոչ թէ Դսեղի:

Թիւ 30 նկարը ուշագիւր զիտող բնթերցողը պիտի նկատէ որ աջ փեղկին ստորին մասը դժաձեւերով կը տարբերի նոյն փեղկին վրայ երեցող գլխաւոր մասէն: Դրան այս անձաճ ու կոպիտ ամբողջացումը կատարուած է ի զին մեր Մամիկոն Մամիկոնեանի Լենթագրած 1366 թուականով փայտափորագրեալ դրան, որուն մասերը ստուերին մէջ ձախ փեղկին, ինչպէս նաեւ աջ փեղկին ձախ մասին մէջ, որոշ կ'երեւին: Յաւայի կը դտնեմ 1366ի դրան այս յօշոտումը ի հաշիւ Թորոսի դրան, առանց սակայն որեւէ օգուտ բերելու:

Տեսանք որ Հայր Բժշկեանց կը խօսի նոյնպէս խաչադարձ փորագրեալ Ս. Սարգիսի երկրորդ փայտափորագրեալ դրան մը մասին եւ կու տայ ատոր յիշատակարանը ստպէս. ԱՐԴԵԱՄԲԲ ԿԻՐ ԱԼԷՔՍԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻԻՐ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ԻԻՐՈՅ: ՄԻԱ ՓԵՂԿԻՆ՝ ԱՋՍ ԴՐԱՆ ՍՐԲՈՅ ՍԱՐԳՍԻ ՉԱԻՐԱՎԱՐԻՆ...: Մեզի չի տրուիր թուականը եւ յիշատակարանէն դատելով մենք գայն ամբողջական չենք գտներ: Կիր Ալէքս, Էթէ Իրապէս աշուղէս կը կարգացուի անունը, անշուշտ պէտք չէ չփոթել Տրապիզոնի համանուն կայսեր հետ: Կիր Ալէքսը այս արձանագրութեան մէջ մեկեկնաօին անունն է:

Հայր Բժշկեանց կը վկայէ նաեւ որ Ս. Սարգիսի երրորդ դուռը փոխադրուած էր Կաֆայի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին: Արդարեւ երբ ան կու տայ այս եկեղեցւոյն նրկարագրութիւնը, կը հաստատէ ատիկա բնկով. «Քնկուցի դուռն տաճարիս է օսնդակեալ խաչադարձ եւ ծաղկադարձ, երկայն 9 թղաչափ, եւ լայն 3, երկփեղկեալ ի միում փեղկի զոյ յիշատակագիր է ՅԻՇԱՏԱԿ ՎԱՍՆ ԱՄԵՆԻ, Ի ՅՈՒԹ ՀԱՐԻԻՐ ԵՒ Ի(20) ԹՎԻ ԳՈՐԾԵԱԼ ԶԵՌԱՄԲԲ ԾՆՈՅՈՐ ԾԱՀԻ. եւ միւս փեղկի. ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԴՈՒՌՈՍ ՏԱՃԱՐԻ, ՍՐԲՈՅ ՍԱՐԳՍԻ ՉԱԻՐԱՎԱՐԻ, ԱՐԴԱՐ ԱՐԴԵԱՄԲԲ ԺՈՂՈՒ

ՎՐԴԻ: Զայս դուռն, որպէս տապաք, ի միւս տաճարէ աստ փոխադրեալ են նորոգութեամբ իմն, ըստ որում ցուցանէ կողմնական զրուածն սակա նորոգութեան» (էջ 351): Դժբախտաբար ան մեզի չէ տուած «կողմնական զրուածն սակա նորոգութեան», որ զուցէ հետաքրքրական ծանօթութեան պատառիկ մը ունենար իր մէջ: Այս դրան ալ նկարը հրատարակուած կը գտնենք Վ. Միքայէլեանի վերոյիշեալ գիրքին մէջ, թէեւ դարձեալ որեւէ տեղեկութիւն չի տար թէ այդ դուռը ո՞ւր կը պահուի այժմ (Իցիւ թէ Հայաստանի թանգարանը կարելի ըլլար փոխադրել այս ազգապատկան եւ եկեղեցապատկան նշխարը): Կատարեալ փնտռելի մը մէջ երեցող այս դրան նկարը կ'արտատպենք հոս յիշեալ գիրքէն իւր նկար թիւ 31: Հոնկէ իսկ կարելի է անսխալ եւ ամբողջապէս կարգաւ իր զեղեզիկ եւ ճարտարօրէն փորագրուած երեք տողեան յիշատակարանը: Ասիկա կը կատարենք, թէեւ բացի մէկ կարեւոր ընթերցումէ՝ Հայր Բժշկեանցի ընթերցումը ամբողջական կ'երեւի: Ահաւասիկ լուսանկարին վրայէն մեր ընթերցումը:

Զախ փեղկ.

ԿԱԶՄԵՑԱԻ ԴՈՒՌՈՍ ՏԱՃԱՐԻ
ՍՐԲՈՅ ՍԱՐԳՍԻ ՉԱԻՐԱՎԱՐԻ
ԱՐԴԱՐ ԱՐԴԵԱՄԲԲ ԺՈՂՈՎՐԴԻ

Աջ փեղկ:

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՎԱՍՆ ԱՄԵՆԻ
Ի ՅՈՒԹ ՀԱՐԻԻՐ ԵՒ Ի ԹՎԻՆ
ԳՈՐԾԵ ԶԵՌԱՄԲ ԾՆՈՅՈՐ ԾԱՀԻ(5)

«Յուլիանիւր եւ Ի», այսինքն 820 Հայոց թուականն է, որ հաւասար է Քրիստոսի 1371ին: Յիշատակարանը բարեբախտաբար մեզի կու տայ նաեւ դրան փայտափորագրող վարպետը՝ ԾՆՈՅՈՐ ԾԱՀ: Բնական է չենք կրնար ըսել որ Ծնոֆորչաճ եղած բլրայ նաեւ նոյն Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն միւս դուռերուն փայտափորագրիչը: Իրաւ է ա-

(5) Այս դրան նկարին մէջ դրան երկու փեղկերուն ուղղահայեաց ներքին գոտիները կազմուած կ'երեւին երկարագիր տառաձեւերէ (հայերէն), որոնք զժրախտաբար կարելի չէ ինձի կարգաւ: Հայր Բժշկեանց ալ չէ կարգացրէ:

նոնք ոչ միայն արուեստի շարադրութեան մեծ նմանութիւն ունին իրարու հետ, այլ նաեւ ժամանակակից են եւ նոյն եկեղեցւոյն համար շինուած: Քանի որ վերոյիշեալ միւս դուռերուն վրայ շինողի անուն կը պակսի, կարելի է խորհիլ որ անոնք ալ Շնոֆորշահի ձեռքին արդիւնքներն են: Ասիկա բնելու համար դիտութենէ աւելի քաջութիւն պէտք է ունենալ:

Վերջապէս չորրորդ դրան մը մասին կը խօսի դարձեալ Հայր Բժշկեանց, երբ կը պատմէ Խրիմի Հայոց 1777ի դաղթականութեան մասին, երբ 3000 տուն Հայեր կը փոխադրուէին Նոր Նախիջեւան: Ասոնց մէջ էին նաեւ 80 տուն Հոռոմէադաւան Հայեր, որոնք կու գան Կատարինասայա եւ հոն կը հաստատուին, կառուցանելով նաեւ Ս. Լուսաւորիչ անուն եկեղեցի մը, որուն ձախակողմեան աւանդատան մէջ կը գետեղեն իրենց հետ բերուած դուռը՝ «երկփեղկեայ բնկուղենի հին քանդակեալ խաչազարդ եւ ծաղկազարդ վերուստ ի վայր, եւ ի վերայ երկուց փեղկիցն գոյ յիշատակարան 314 ամաց. կէս մի փորագրեալ, եւ կէս մի դրծագրեալ, որ էր դուռն տաճարին Քէֆէի, քստ որում ցուցանէ ոտանաւորն»:

ԱՍՏՈՒԱՏԱԲՆԱԿ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐԻՍ,
ԴՈՒՌՆ ՄՏԻՑ ԿԵՆԱՑ ՅԱՐԿԻՍ,
ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԱՍ-
ՏՈՒԱՏԱՐՆԻՍ,
Ի ՅԻՇ(ատակ) ՀԱՄԱԻՐԷՆ ԺՈՂՈ-
ՎՐԴԵԱՆՍ. ԹՎ(ին) ԶԿԱ(1512)»
(էջ 250):

Կաֆայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին հնագրեան եկեղեցի մըն էր, որուն արձանագրութիւնը ցոյց կու տայ որ շինուած էր

«Յերեքհարիւր եւ հազարին,
Յութ եւ յերեսուն սկսեալ ամին»(6):

այսինքն Քրիստոսի 1338ին: Հաւանական կը գտնեմ որ այս դուռն ալ 14-րդ դարէն մնացած է եւ դուցէ 1512ին նորոգուած եւ այդ նորոգութեան առթիւ փորագրեալ յիշատակարանին լոկ զծագրեալ մաս մըն ալ կրց-

ւած է («կէս մի փորագրեալ, եւ կէս մի զծագրեալ»): Փորագրեալ մասը ըլլալու է հնագոյն մասը եւ զծագրեալ մասը յիշատակարանին վերջին մասը՝ 1512 թուականն ալ պարունակող:

Այժմ խօսինք Երուսաղէմի, ինչպէս նաեւ Կաֆայի դուռերուն արուեստին մասին: Նախ եւ առաջ ակնբախ է Երուսաղէմի դրան եւ Կաֆայի դուռերուն արուեստի շարադրութեան բացարձակ նմանութիւնը. բան մը, որ մեզի խորհիլ կու տայ որ նոյնիսկ եթէ անոնք միեւնոյն վարպետի դործ չեն, անտարակոյս կը հանդիսանան նոյն դպրոցի, արուեստի նոյն հասկացողութեան գործեր: Կարծես մեր բաժըր կ'ուզէ հաստատել նաեւ Երուսաղէմի դրան յիշատակարանը եւ Կաֆայի մեր հոս ներկայացուցած առաջին դրան յիշատակութիւնը: Երկուքին մէջ ալ մեկնասար ԹՈՐՈՍ է եւ ես կը յանդգնիմ խորհիլ որ այս երկու Թորոսները նոյն անձն են: Հետաքրքրական է Երուսաղէմի դրան յիշատակարանին մէջ Թորոս Պէյ տիտղոսը, որ աւելի Ղըթի Հայոց մէջ դործածուած տիտղոս մըն էր: Ըստ իս, Երուսաղէմի դուռը Կաֆա շինուած էր եւ Կաֆայիցի փայտափորագրիչ վարպետներու դործ էր, զոր մեկնեաւ ԹՈՐՈՍ Պէյը Երուսաղէմ ուխտի եկած ատեն հետը բերած էր: Անտարակոյս այդ է պատճառը, որ դուռը յարմարցնելու համար իր տեղին, հարկ տեսնուած է քիչ ինչ տաշել, կտրել:

Երուսաղէմի եւ Կաֆայի երեք դուռերուն զծագրական շարադրութիւնը նոյնն է: Դրան ալ վրայ՝ որոնց նկարները ունինք՝ երկփեղկ դուռերուն վերի մասերը կը գրանեն բարձրաքանդակ փորագրեալ յիշատակարանները, ասոնցմէ միայն 1371 թուականաւ Շնոֆորշահի ստորագրութեամբ դուռն է որ յիշատակարանին վրայ ունի պարուն տերեւազարդեր, շատ սովորական հայկական մանրանկարչութեան ե քառափորագրական արուեստին: Շնոֆորշահի շինած դրան վրայ՝ երեք, Երուսաղէմի դրան վրայ՝ չորս, իսկ Թորոսի եւ Մամիկոնեանենց դուռերուն վրայ՝ հինգ հաստաբախի խաչեր շարուած են իրարու տակ, իւրաքանչիւր փեղկի մէջ: Խաչերուն թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին յատակները

(6) «Ղըթի Հայկական Գաղութի Պատմութիւն»:
Վ. Միքայէլեան, 1964, Երեւան, էջ 321:

Թիւ 25- Դուռ 1371 բուսկանէն:
 Երուսաղէմի Ս- Յակոբեանց վանք:

Թիւ 26. Դուռ 1486 բուսկանէն: Սեւանի Առաքելոց վանք:
 Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարան:

Ճ. Իսախանյան: Երգերի, Նովելների-Հանրահայտեր: Ենպատանոքական շրջանի շրջանի փառք:

Թի. Տ. Հարսյան, Ե. Զատումյանի (անհ) հուշեր:

Рис. 29. Записи (пока) ЕдМонстера: 1) урраррр-кк; 2) Записи урраррр-кк; 3) урраррр-кк.

Ինչ 30-1300 է: 1520 բուսական հշմանկում հոգիդ: Ս. Մարգին
հիվանդանոցի դուռը: Անհիմնական հիվանդանոց: Թանգարան:

Քիչ 31. Գուռ 1371 բառականգն: կախարչի Ս. Խարզյան էկեկեցի:
Էկեկեկարածի Հեքիմյանի Քանգարան:

ծածկուած են դալարուն, ճաշակաւոր բուսադարձերով: Սաշերուն անկիւնաւոր ծալքերը իրարու կապուած են զծաղրութեամբ, որոնք խաշերուն միջեւ ութանկիւն աստղածե կեղորոնադիւծ զծածկուած են: Փեղկերուն ասորին մասերը նոյնպէս ծածկուած են բուսական կամ ժանեկածե զեղեղիկ ու ճաշակաւոր փորագրութիւններով: Գօտիները, որոնք կ'եղերեն դուռերուն արտաքին ուղանակը, կազմուած են զծածկուածով՝ որոնք ծաղած են բուսական ոճաւորումէ եւ բոյորն ալ նման են իրարու եւ կը յիշեցնեն 1272 թուականէն զրակային (նկար թիւ 14 եւ 15) գօտին: Ասոնց, եւ նաեւ սելճուղեան տիրակալներու համար Հայ փայտափորագիր վարպետներէ պատրաստուած գօտիններուն Հնադոյնը, եւ նոյն ատեն բնատիպը, 1134 թուականէն Մշոյ Առաքելոց վանքին դրան գօտին է (նկար թիւ 20):

Այս դուռերուն զծածկուածուն մէջ ունի կայ որ արդէն շատ աւելի վաղուց դործածուած չըլլայ Հայ արուեստին մանրանկարչութեան եւ ուրիշ զարդարուածութեան մէջ: Լաւ կազմուած զծաղրութեամբ այս դուռերուն փորագրութիւնը իրապէս մեծ դրժարութիւններ կը ներկայացնէ՝ բազմաթիւ ու կատարեալ կտրուութիւններով եւ կորութիւններով: Փորագրիչը մատահ եւ վարպետ ձեռք ցոյց կու տայ այս դուռերուն բոյորին ալ մէջը իր կատարած փորագրութեամբ: Իսկ եթէ իրապէս մէկէ աւելի փորագրիչներու զործեր են այս զանազան դուռերը, այն ատեն մեծապէս զարմանալի պիտի ըլլայ այսքան կատարելապէս վարպետ Հայ փորագրիչներու գոյութիւնը Կաֆայի մէջ՝ իրարու այդքան մօտ ժամանակակիցութեամբ: Այս դուռերուն կատարեալ փայտափորագրութեան հասնելու համար վարպետը կամ վարպետները պէտք է որ երկար տարիներու փորձառութիւնը ունեցած ըլլան: Մենք սարսուռ կը զգանք խորհելով որ այսքան միայն հասեր է՝ այսքան կատարելով արուեստով եւ արհեստով զործեր: Ով դիտէ որքան փայտափորագրեալ բնոյթի կտորներ, կարասիներ այս կամ այն կերպով փճագեր եւ ալժմ մեղի համար անհետ կորսուել են, որովհետեւ ինչպէս բոսինք, այս քանի մը դուռերը անկարելի է որ յանկարծակի, ոչինչէն գոյութիւն ստա-

ցած ըլլան եւ յանկարծակի ալ այսքան մեծ արուեստի հասնելէ վերջ՝ դադրած ըլլան գոյութիւն ունենալէ: Արդարեւ, սահմակցուցիչ է խորհիլ կորուստներուն մասին՝ որ կը թելադրեն այս մեծ մասամբ ջարդուած եւ հաշմուած բնոյթի նմոյշները եկեղեցական դուռերու:

Հետաքրքրական է որ Կաֆայի այս դուռերուն զծաղրական կազմութիւնը Հայոց մէջ այլուր չէ գործածուած դուռերու վրայ: Այլուր երբ խաշ գործածուած է Հայ փայտափորագրական իրերու վրայ՝ դուռ, դրակայ եւայլն, կամ տնօրինական պատկերներ եւ կամ խաշքարերու աղղեղութեամբ ճոխ խաշածեներ գործածուած են: Կաֆայի մէջ է որ դուռերու զծաղրութեանց շարագրութիւնը մեր վերը նկարագրած խաշաշարքերու ոճով կատարուած է: Բազառութիւն է Մշոյ Առաքելոց Հնադարեան (Հնադոյն) դրան զծաղրութիւնը երկու փեղկերուն վրայ:

Աւելի չենք խորանար զծաղրութեան վրայ Կաֆայի եւ Երուսաղէմի դուռերուն: Գծառճին անխուսափելի եւ անտարակուսելիօրէն հայկական ըլլալը այնքան պարզ է, որ կարիք չկայ աւելի ընդլայնելու եւ արդէն ծախսալից նկարագրող մեր այս աշխատութիւնը ա'լ աւելի բազմաձայն ընելու: Սակայն պէտք է որ մը աւելի մանրամասն ներկայացունք ակնանտեա զեղաղէտ զիտնականներէ՝ Կաֆայի այս դուռերը, իրենց յիշատակարաններուն կատարեալ եւ ամբողջական ընթերցմամբ:

Վերջապէս մենք ոչ միայն շարագրական այլ նաեւ փորագրառճի եւ ծաղկումի նմանութիւն կը գտնենք, օրինակ, 1371 թուականէն Ծնոթորչահի դրան եւ Գոնիայի Պէյ Հաղիմի մզկիթին երկփեղկերուն միջեւ, որոնք ալժմ կը պահուին թրքական եւ խալմական կոչուած արուեստի թանգարանին մէջ: Սակայն ինչ որ աւելի ակնբախ է այս երկու դուռերուն ալ, այն է՝ որ երկու մետաղեայ հօրիզոնական պնդագօտիները զծաղրառճի բազարճակ նմանութիւն ունին:

Երեւանի Պետ. Պատ. Թանգարանը կը պահուի նաեւ Սեւանի Առաքելոց վանքին հարաւային դուռը, որուն մէկ ներկայանալի նկարը շնորհակալութեամբ ստացայ

Երեւանէն (նկար թիւ 26)։ Այս դրան յիշատակարանը հրատարակուած է զանազան տեղեր, սակայն կատարեալ ընթերցումը կը պարտիմ երջանկայիշատակ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանին, որ 1932ին ողբացեալ Զօպանեանի «Անահիտ»ին մէջ (թիւ 5-6) հրատարակեց մեծարժէք ուսումնասիրութիւն մը, դրան ոչ-ընտիր երկու նկարներու արտատպումով։ Հոս կու տամ յիշատակարանը, միայն սղագրութիւնները պարզելով, բոլորգորով։

Ձ. ՀԱՅՈՅ ԹՎԱԿԱՆԻ

ԼԵ. ԹԻԻ ԱԻԵԼԻ

ՅԱԼՈՒԿԱԼԻԹԵԱՆ ՏԵԱՆՆ ՍԱՐԳՍԻ

Ի ԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂՈՒՊ ԲԷԿԻ

ԾԱՂԿԵՑԱԻ ԴՈՒՌՆ ՏԱՃԱՐԻՍ

ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ՀՐԱՄԱՆԱԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՍԻ

ԵՌԱՄԵՇԻՍ ԴԱՆԻԷԼԻ

ԵՒ ՍԻՐԵԼԻ ՈՐԴՈՅ ՍՈՐԻՆ

ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ՏԷՐ ՆԵՐՍԵՍԻ

ՁԵՌԱՄԲ ՍՈՐԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏԻ

ԱՆԱՐԺԱՆԻՍ ԱՖՐԱՀԱՄԻ

ՆԱԵԻ ԵՂՏԱՐ ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ

ՇՆՈՐՀԱԻՔ ԻԼԻ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ

ՅՈՏՍ ԱՆԿԻՄ ԱՄԵՆԱՅԻ

ՀԱՅՅԵԼ ՏԵԱՆՆԻ ՊԱՐԳԵԻ ԶՐԻ

ՐԱՖՈՒՆԱՊԵՏԻՍ ՀԱՄԱՅՆ ԱԶԳԻ

ԵՒ ՇՆՈՐՀԱՅՆ ԻՐՈՐՅ ԲԱՐԻ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԵՒ ՄԱԻՐՆ,
ՀԱՄՈՐԻ

Նախ եւ առաջ բռնեք որ բոլոր անոնք որ Գարեգին Կաթողիկոսէն առաջ գրած են այս յիշատակարանին մասին, անկարելի հայագիր թուական մը կազմած են՝ ՁՀԱԼԵ Ասիկա անհեթեթ է, որովհետեւ հարիւրաւորէն վերջ առնուած է տասնաւոր, յետոյ՝ միաւոր եւ ԴԱՐՁԵԱԼ տասնաւոր եւ դարձեալ միաւոր։ Գարեգին Կաթողիկոս ուշադրութիւն հրաւիրած է որ թուականին Ձ.էն վերջ եկող ՀԱ պարզապէս ՀԱյոցին կրճատումն է, եւ անտարակուսելի կերպով ուղիղ վերծանած է թուականը՝ ՁԼԵ, այսինքն 1486։

1486ին արդարեւ էջմիածին ունէինք կաթողիկոս մը իբր Սարգիս եւ երկրին տիրակալն էր Եագուայ (Յագուայ) խան, որդին Ուզուն Հասանի։ Սեւանի վանքին բարու-

նապետ էր արդարեւ Դանիէլ որդի Կարապետ քահանայի եւ Համաւորի։ Դանիէլ կը յիշուի 1452ին իր զրէն ելած Տաթեւացիի «Մատթէոսի Մեկնութիւն»ը պարունակող զրչադրի մը մէջ, ուր ան կը յիշէ ինքզինք իբր արեղայ եւ կը յիշէ նաեւ իր եղբայրները՝ Գրիգորէս քահանայ (նոյնը որ կը յիշուի փայտափորագրեալ դրան յիշատակարանին մէջ), Վրթանէս, Ռստակէս եւ քոյր մըն ալ՝ Սատղ։ Անտարակոյս ինքն է սեւանցի Դանիէլ վարդապետը, որդի Կարապետ քահանայի, որ 1461ին Առաքել արեղայէ Քարողիբ մը գնեց։ 1464ին ըստ լարահատոր Տօնական մը զրբի կու տայ։ 1471ին ալ փոքրագիր Աւետարան մը պատրաստել կու տայ, ուր իր ազգականներուն շարքին կը յիշէ Տէր Ներսէս Եպիսկոպոս, որ յետոյ դրան յիշատակարանին մէջ ալ պիտի գտնենք յիշուած։

Դրան յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի նաեւ

«ԾԱՂԿԵՑԱԻ ԴՈՒՌՆ ՏԱՃԱՐԻՍ

.....

ՁԵՌԱՄԲ ՍՈՐԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏԻ

ԱՆԱՐԺԱՆԻՍ ԱՖՐԱՀԱՄԻ»

Այս Արբահամը դրան ԾԱՂԿԵՑԱԻ ԴՈՒՐՆ իրեն իբր ծաղկող-մանրանկարիչ արդարեւ կը հանդիպինք 1471ի Աւետարանին յիշատակութեան մը մէջ, ուր ինքզինք «զրչիկս» կը կոչէ եւ «զաշակերտ եռամեծիս Դանիէլ րարունւոյն Սեւանցիի»։ Պատճառ մը չունինք խորհելու որ Արբահամ զրիչ եւ հաւանաբար ծաղկողը եղած ըլլայ նաեւ անգուգական փայտափորագրող, Սեւանի Առաքելոյց վանքին գլուխ գործոցը տալու չափ վարպետ։

Դրան փորագրեալ պատկերադրութիւնը, բարեխօսի եւ Հոգեգայտեան խմբաքանդակները, լաւ շարագրուած եւ մեծ վարպետութեամբ ալ փորուած, անծանօթ պատկերադրութիւն չեն մեր մանրանկարչական արուեստին մէջ։ ԺԵ. դարու զրչագիրներուն մէջ յաճախ կարելի է հանդիպիլ (Շարականներու մէջ) քիչ կամ շատ հաւատարմութեամբ կրկնուած իր մանրամասնութեանց հետ։ Ասոնցմէ խիստ բնորոշ օրինակ մը ունիմ 1459 թուականէն, մեծարժէք մանրանկարեալ Շարակնոցի մը մէջ, որուն մէկ կողքին վրայ կրկնուած է նոյն

այս պատկերադրութիւնը՝ արծաթի վրայ կիտուածով, Շարակնոցիս գրչութեան ժամանակէն իսկ: Հոգեզալստեան պատկերադրական այս շարադրութիւնը Հայ մանրանկարչութեան մէջ տարածուած էր արդէն ժԳ. դարու վերջերը, ժԵ. դարու կեսուն արդէն զաղաթնակէտին կը դառնէր, ժԻ. դարուն գրեթէ լքուեցաւ: Հոգեզալստեան այս խմբաւորումը եւ պատկերացումը հաւանաբար չենք կրնար հայկական յղացում նկատել:

Դրան պատկերադրութեան ճիշդ կէսին, Հոգին Սուրբը պատկերացնող ազաննին զլիւն երկու քովերը քառանկին յատակի վրայ կան երեքական փակագիրներ, Առաքեալներու զլուխներուն վերեւ: Գարեգին Կաթողիկոս կ'ըսէ. «Այստեղ երկու կողմից նկատուած են փակագրով տառեր, որ առայժմ լուծել չենք կարողացել» («Անահիտ», էջ 38ր.):

Քանի որ երկար յիշատակաւոր արդէն չյիշուած անուն չէ թողուցած, կրնանք խորհիլ որ այս փակագիրները Առաքեալներուն անուններն իսկ ըլլան, եւ զատելով նկարէն՝ դուցէ կարելի է պարզել Փիլիպոս, Անդրէաս, Պետրոս, իսկ Հանդիպակաց կողմը՝ Յովհաննէս, Յակոբոս, Թադէոս:

Ուշոր վարդեակ մը կը գրաւէ այս միափեղկ դրան ստորին մէկ-երրորդը: Բարդ ու զեղեցիկ, նոյնպէս հայկական արուեստի սքանչելի նմոյշ մըն է: Բուն դրան կեղծոնական այս մասը չըջանակուած է յիշատակարանով, որ արդէն ներկայացուցինք: Ասկէ յետոյ խաչքարածեւ խաչքանդակի, ձեռագրական մանրանկարչական ծաղկումի եւ քարաքանդակ արուեստի հիւսկենկարի տարրերակներով երկու համանման ուղղահայեաց գոտիներ հեծած են աւելի նեղ եւ աւելի պարզ հիւսկենկար ստորին գոտիին վրայ:

Գուռը ունի նաեւ զեղեցիկաքանդակ շրջանակ մը: Այս շրջանակը անտարակոյս իր արուեստով եւ փորագրական վարպետութեամբ կը տարբերի զոնէն: Շրջանակի ճակտի դժարուեստը մեղի շատ կը յիշեցնէ Ախթալայի քանդակագործերուն ձեւերը

ժԱ.-ժԲ. դարէն: Շրջանակին ուղղաձիգ գոտիներուն վերի կէսերը զբաւում են վեցական դուռն ցցուած աղամանդածեւ զարդարանքներով, որոնք հիւսկենկար խաչածեւերով զարդարուած են: Արտայայտուելու այս ոճը մահմետական արուեստին մէջ ալ ծաւալած կը դառնէր: Հայկական արուեստին մէջ դոնէ ժԳ. դարու խաչքարերու վրայ կը հանդիպինք այս ցցաքանդակ ոճին: Պատճառ մը չկայ չխորհելու որ այս ոճը Հայ քանդակագործները արդէն ժԲ. դարուն սկսած էին կիրարկել: Սեւանի դրան այս շրջանակը իր այս զարդարանքներուն ծաղկումներուն մէջ չահկան տարրերակներ ունի, որոնք նշանակալից հնութիւն մը ցոյց կու տան համեմատաբար ուրիշ խաչքարերու վրայ իմ տեսածներէս:

Վերջապէս շրջանակին այս ուղղաձիգ գոտիներուն ստորին կէսերուն փորագրութիւնը կը ներկայացնէ զարդածեւ մը, որուն արդէն նմանը տեսանք Անիի զրակային վարի մասին վրայ: Այդ զրակայը, որուն մասին հոս աւելի առաջ խօսեցանք, ինչպէս ըսի 1164 թուականէն էր Քրիստոսի, առինքն ժԲ. դարէն:

Այս բոլորը նկատի առնելով կ'ըզրակացնեմ որ Սեւանի դրան արտաքին շրջանակը միափեղկ դրան շինութենէն, 1486էն, երբ հարիւր տարի առաջ շինուած կրնայ ըլլալ: Այս շրջանակը կրնանք ապահովաբար ժԲ. դարու դործ նկատել: Շրջանակը անտարակոյս ունեցած ըլլալու էր 1486ին շինուած միափեղկ դոնէն աւելի հին դուռ մը, որ դուցէ նոյնպէս նորոգուած էր Յովհաննէս հիւսկէն, երբ ան կը նորոգէր Սեւանայ վանքին միւս դուռը 1176ին: Գուցէ այդ առեւ շինուեցաւ Սեւանի Առաքելոց վանքին 1486էն դրան այս հին շրջանակը: Դատելով լուսանկարներէն, որոնք դժուար թէ բաւեն վերջնական եզրակացութեանց համար, Սեւանայ Առաքելոց վանքին դրան այս շրջանակը իր զարդածեւերէն հետեւցրելով հաւանական է որ փայտափորագրուած ըլլայ Յովհաննէս հիւսկէն իսկ, 1176-ին կամ ատոր մօտ առեւ մը: